

(Əvvəli ötən sayımızda)

3. Oğuz elində əxlaq tərbiyəsinin ən önəmli ünsürlərindən biri ədəb-ərkan və ictimaiyyət qaydalarıdır. Bu ədəb-ərkan qaydalarını Oğuz bəyləri həyatlarının yaşama prosesində göstərdikləri fəaliyyətləri ilə gənclərə aşılayırdılar. O dövrdə bugünkü məktəblər yox idi. Bu ədəb-ərkan qaydaları ən çox Oğuz İttifaqının divanlarında, müxtəlif məzmunlu toplanışlarda tərənnüm edilirdi.

Məsələn, dastanın III boyunda oxuyuruq: «Bayındır xanın qarşısında oğlu Qarbuq bay tayanıb turmuşdu. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz turmuş idi. Sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnek turmuşdu» (D – 67). IV boyda deyilir ki, Ulaş oğlu Salur Qazanın «Oğul Uruz qarşısında yay söykənib turardı. Sağ yanında qardaşı Qaragünə oturmışdı. Sol yanında tayısı Uruz oturmuşdu» (D – 123). Belə məclislərdə gənclər böyüklərinin fəaliyyətlərini, onların davranışlarını təlgin edib ədəb-ərkan qaydaları öyrəndilər. Gənclər məclislərə gələn bəylərin bir-biri ilə görüşmələrini, vəzifəli şəxslərlə rəftarlarını götür-qoy edib, onlara yiyələnirdilər.

Məsələn, əlini köksünə qoymaq. KDQ-nin dilində türk törəsindən çox mühüm olan etiketi ifadə edir ki, bu da salamdır: «Dəli ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi»; (D – 109). «Bərə çoban, ... bərə gəlmiş! Baş endirib bağır başgil!» (D – 40).

Salam türk cəmiyyətində bir-birinə ehtiram göstərməyi və topluluğun bütövlüyü və birliyini təmin eləyirdi.

Bağır basıb əlini köksünə qoymaqla salam vermək bu gün də Anadoluda geniş yayılmışdır.

Ozanlar da bağır basıb salam verir, xanların qarşısında diz çöküb əyləndirilirdi.

KDQ-də əxlaq tərbiyəsinin tərkibindən olan ictimai borc sadıqlıq və etibar gənclərin tərbiyəsində başlıca rollardandır. Məsələn, öz nişanlısının toyunda iştirak etməsi dünya eposunun səyyar süjeti kimi Oğuz qəhərməni Beyrəyi də öz içində ehtiva edir» (8, s. 55). Beyrək ictimai borc anlayışını şəxsi mənafeədən üstün tutur. O, öldürüləcəyini bilə-bilə oğuz dövlətçiliyinə və onun sərgərdəsi, bütün Oğuz elinin bəylər bəyi Qazana sadıq qalır. Baxmayaraq, Taş Oğuz bəyi idi və halalı da Taş Oğuzdan idi. Ancaq Taş Oğuzun başçısı Atağzlı Aruz bəyin təklifini – Qazana asi olmaq təklifini rədd edir.

Nəhayət, Beyrək Oğuz dövlətçiliyi və dostu sadıqlıq yolunda həlak oldu. Bu Oğuzun əxlaq tərbiyəsinin önəmli nəticəsi idi.

4. «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində əxlaq tərbiyəsini gənclərin şərəf, ləyaqət, dostluq və yoldaşlıq, inadkarlıq, qətiyyətlik və cəsarətlik bacarıqları ilə əvvəlcümləndən, ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş yasaqlar ilə müşayiət olunurdu. Bu tərbiyə keyfiyyəti Oğuz gənclərinə xas olan sifət idi. Dastanda deyilir ki, düşmənlər namərdliklə Salur Qazanı ələ keçirib bir quyuya salırlar. Onlar Qazanın qarşısında belə bir şərt qoyurlar: qopuz edib bizi tərifləsin, oğuzları isə həcv etsən, səni azad edərək! Beləliklə, Qazan bəy iki yol arasında (həyat və ölüm) qalır. Birincisi, həyat, yaşamaq şərəfsizliklə, Oğuz ləyaqətini tapdalamaqla əldə olunur. İkincisi – ölüm isə şərəf və ləyaqətin hər şeydən uca tutulduğuna görə verilir. Ölüm qorxusu olsa da şərəf və ləyaqət yolu seçilir. Qazan bəyin davranış və rəftarını motivləşdirən amillər ümumətlik əhəmiyyət daşıyır, müqəddəs və ucadır. O bunlara müvafiq qərarını verir, ikinci yolu seçir. Oğuz gənclərinin əxlaq tərbiyəsinin gedişində dostluq və yoldaşlıq daha uca zirvələrdə dayanır. Oğuz elərində dostluq və yoldaşlıq istər fərdi şəxslər, istər qruplar, istərsə də tayfada xili münasibət və ünsiyyətdə yüksək ehtiramla ifadə olunur.

Məsələn, Daş Oğuz İç Oğuzasi cıxanda Daş Oğuz bəyləri Qazanı sındır-

maq üçün yuxarıda deyildiyi kimi, Qazanın dostu Beyrəkdən istifadə etmək istəyirlər. O bunların – Aruzun və digər Daş Oğuz bəylərinin təklifini rədd edir. Belə olduqda Aruz Beyrəyi öldürür. Qazan isə dostu Beyrəyə sadıq çıxaraq dayısı olduğuna baxmayaraq, Beyrəyin Qanı əvəzinə dayısı Aruzu öldürür. Göründüyü kimi Oğuz elində igid, mərd dost namərd qohumluqdan çox yüksək tutulur. Oğuzların zəngin, rəngarəng mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkilə təzahür edir. Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduqları məqsədə çatmaqda inadkar və qətiyyətlidir. Oğuzlarda əsl adı bir şəxs doğularkən deyil, həyatda bir hünər, igidlik göstərdikdən sonra alır. Bu adı ona Dədə Qorqud verir.

Oğuzların əxlaq xarakterində diqqəti çəkən əlamətlərdən biri də cəsurluq, dözümlülük, məğrurluq, təvəzökarlıq, namusluluqdur, ölümündən belə qorxmamaqdır. Bunu Dədə Qorqud ilə Dəli Qacar qarşılaşmasında ibrətli-mənalı şəkilə görə görürük. Dəli Qacar bacısına elçiliyə gələnlərin başına min cür oyun açır. Dədə Qorqud bunu bilsə də Dəli Qacardan bacısını Bamsı Beyrəyə istəməyə gedir. Burada xarakterin ehtiyatlı tərpnənmək, təhlükəyə qarşıhazır olmaq kimi təzahürlərinə rast gəlirik.

Dözümlülük, məğrurluq, təvəzökarlıq və namusluluq KDQ qəhərmənlərinin səciyyəvi etnik-psixoloji əlamətləridir. Bəkil ov zamanı ayağını sındırır. O, günlərlə ağrıya dözərək bunu heç kimə demir, hətta arvadından da gizli saxlayır. Bunun səbəbi Vətənin keşiyində sa-yıq olmaq idi. Bəkil düşündü ki, yaralı olduğu üçün Vətənin keşiyinə getmə-

rünün üç canvərinə – Buğa, Aslan, dəvə (buğa) qalib gəlir. Təkür toy edir; «Qırq yerdə otaq dikdirdi. Qırq yerdə qızıl ala gərdək dikdirdi. Qanturalıya qızı götürüb, gərdəgə qoydular. ...Oğuz yigidinin öygeni qapardı, qılıcın çıqardı, yeri çaldı – kərtidi. Ayıtdı kim, yer kibi kərtiləyin, torpaq kibi sovrıləyin, qılıcım toğranayın, oxıma sancıləyin, oğlum toğmasun, toğarsa, on günə varmasun, bəg babamın, qadın anamın yüzün görmədin bu gərdəyə girərsəm!» - dedi» (kts – 90, D – 189, 190).

Buradan belə bir fikir yaranır ki, Oğuz elində namus, ismət gerçəkliyi mövcud olmuşdur. Orada intim əlaqənin nəticəsi valideynlərə, yaxın və uzaq qohumlara, bütün Oğuz elinə məlum olmalı idi. Dan sazı çalınmalı idi. Bu Oğuz elinin ən əxlaqi ünsürlərindən biri idi.

Oğuz ellərində əxlaq tərbiyəsinin aparıcı qüvvələrindən biri də yasaqlardır. Yasaqları – Cəmiyyətin həyatında zaman-zaman əldə edilmiş qadağalardır. KDQ-də sistem şəklində təzahür edir. qorqudşünas alim Kamal Abdulla qeyd edir ki, Yasaqlar iki qrupa ayrılırlar: hüquqi yasaqlar; etik əxlaqi yasaqlar. Həm hüquqi, həm etnik-əxlaqi yasaqlar bütövlükdə cəmiyyəti içəridən möhkəmləndirmək məqsədini güdür və əslində mənəvi və struktur vasitə kimi cəmiyyətin tamlığını, daxili bütövlüyünü, mənəvi yekrəngliyini qoruyub saxlamağa xidmət edirlər. Hüquqi yasaqlar bütövlükdə cəmiyyətin həyatını tənzim edirlər və onları Epos daxilində bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: 1). Qan qohumunun qarşısını alan yasaqlar; 2). Qanun, qaydaya, nizama, sahmana (Kosmotika) qarşı mübarizəyə imkan verməyən yasaqlar; 3). Cəmiyyət üzvünün öl-

xeyrinə işləyir, KDQ qazi həyatı, qazi şəxsiyyəti, qazi xarakteri barədə mü-kəmməl təsəvvür yaradır. Məsələn, Qazan xan uzaq-uzaq səfərlərə gedib, sıldırım qayalar üzərində tikilmiş kafir qalalarını almış, kilsələri yıxıb, yerinə məşəd yapırmış, dinsizi dinə gətirmişdir. Ona müqavimət göstərən kafirlər amansızcasına cəzalandırılmış, qızını-gəlinini əsir almış, kafir ellərində at oynatmışdır. Düşmənin hədiyyəsinə, ona təklif edilən qadına, pula-qızıla, rüşvətə aldanmamış, kafiri adam saymamışdır... Və bütün bunlarla yanaşı, heç zaman özünü öyməmiş, bunu elədim, onu elədim – deməmişdir. Kafirlərə əsir düşmüş Oğuz igidlərinə – qazilərə cəza versələr də, onları, demək olar ki, öldürmüşdülər.

Adətən, igidi ona görə əsir saxlayırlar ki, öz yerinə (Oğuz) qayıdıb yeni qüvvə ilə qəzaya, aqına gəlməsin. (Bax: Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik Lüğət, B.204, səh.216).

Oğuz igidləri müxtəlif hərəkətlər özlərinin kimliyini, sücaətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini bildirmək istəmişdilər. Əksər hallarda Oğuz gəncləri – oğlan, qız və gəlinləri niqabla gəzirdilər.

Niqab – keçmişdə döyüşçülərin təninqə və qorunmaq üçün taxdıqları üz zirehi. Bu zireh sonralardan Oğuz gəncləri üz örtüyü kimi müxtəlif materiallardan tikərək istifadə edirdilər. Bu baxımdan Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Dastanda deyilir: «Qanturalı cəmal və kəmal iyəsi yigit idi. Oğuzda dörd yigit niqabla gəzirdi: Biri Qanturalı, bir Qaracəkür və oğlu Qırqınuq və Boz aygırlı Beyrək (D – 180).

Bamsı Beyrək hekayəsinin Anadolu rəvayətində söylənilir ki, Ağqovaq qızının üzünü niqabla örtülmüş. Yoxsa üzünün gözəlliyini gənclərin aqılları başlarından gədməmiş.

Oğuzda dörd igidin üzünü niqabla gəzməsi onların məhz «cəmal və kəmal

KİTABI – DƏDƏ QORQUD ABİDƏSİNDƏ

yə icazə verməzlər. Burada dözümlülük bərabər bir məğrurluq da vardır.

Yaxud Salur Qazan evini, var-yoxunu çapıb talayan düşmənlə özü hesablaşmaq istəyir. Qaraca çobanın köməyindən istifadə etməyi qüruruna sığışdırır. Buna görə də çobanı bir ağaca sarıyıb təkbaşına düşmənin üzünə gedir.

Namus Oğuz ellərində müqəddəs mənəvi sərvətdir ki, bu barədə yuxarıda geniş danışılmışdır.

Beləliklə, Oğuzun ləyaqəti, namusu qorunur, oğuzların istər kişisinin, istərsə də qadınının namus, şərəf yolunda ölümə hazır olduqları məlum olur.

Namus məsələsində KDQ Oğuz etnik xarakterinin, psixologiyasının müxtəlif çalarlarını, incəliklərini aşkar edən situasiyalar ilə zəngindir. Belə ki, Oğuz gənci «gərdəyə girmək» hadisəsində də özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Məsələn, Beyrəyə toy edib Banıçığı gəlin götürürlər. Ancaq Beyrək Bayburd qalasında dustaq olan otuz doqquz yoldaşını qurtarmayınca gərdəyə girmir. Dastanda deyilir: «Qazan bəg aydır: «Gəl muradına yetiş!». («Beyrək aydır: «Yoldaşlarını çıxarmayınca, hasarı almayınca murada irimərək!» - dedi» (D – 119).

Nişanlısına toy edib gəlin götürüldükdən sonra Səgrək də gərdəyə gəlmiş. Ona görə ki, qardaşı yad bir ölkəyə gedib gəlməmişdir. Səgrək qardaşının dirisini və ya ölüsünü görməyincə gərdəyə düşməyəcəyinə and içir. Dastanda göstərilir: «Oğlanı gərdəyə qoydular. Qızla ikisi bir dözəgə çıqdılar. Oğlan qılıcın çıqardı. Qızla kəndü arasına biraqdı. Qız aydır: «Qılıcın gedir, yigi, murad ver, murad al, sarılalım!» - dedi. Oğlan aydır: «Mərə qavat qızı, mən qılıcım toğranayım, oxuma sancıləyim! Oğlum toğmasın, toğarsa, on yaşına varmasın, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə qanın almayınca bu gərdəyə girərsəm!» - dedi» (kts – 112, D- 260).

Dastanın VI boyunda göstərilir ki, Qanlı qoca oğlu Qanturalı Trabzon təkü-

ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ VƏ ONUN MOTİVLƏRİ

dürülməsinin yasağı; 4). Tayfadaxili və tayfəxarici (İç Oğuzla Daş Oğuz) nifaq yasağı; 5). Şəxsi mənafeyini cəmiyyət mənafeyindən üstün tutmağın yasağı; 6). Mərkəzi hakimiyyətə üsyanın yasağı; 7). «Təbiət – mədəniyyət» qarşılığında təbiətə hər nə şəkildə olursa-olsun qayıdışın yasağı.

KDQ-dəki etik-əxlaqi yasaqlar cəmiyyətdaxili əhəmiyyətə malik olub cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə şəxsi münasibətlərini nizamlamağa xidmət göstərir. Bunlara daxildir: 1). Ataya (böyüyə) itaət etməməyinin yasağı; 2). Yalan söz danışmağın yasağı; 3). Nişanlı qızın oğlana toydan əvvəl görünməməsinin yasağı; 4). Tək qərar qəbul etməyinin yasağı.

Yasağı pozmaq KDQ təsvir edildiyi kimi cəzalandırma ilə nəticələnir. Ölümdən tutmuş tənbehə qədər böyük bir spektri özündə saxlayan cəza yasağının əsas qoruyucusudur (Bax: 37, səh. 354-355).

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında gənclərin əxlaq tərbiyəsinin hərbi hissələrindən biri olan təvəzökarlıq və humanistlik. Oğuz igidləri etdikləri şücaət, qəhərmənlikləri ilə özlərini ictimaiyyətə və vəzifəli şəxslərə bildirmək istəmişdilər. Məsələn, Bayındır xana basqın edən kafiri Şir Şəmsəddin məhv edir: O bu qocalığını heç kəsə bildirmədi və Bayındır xanın bu işdən xəbər olmadı. Ancaq onun qocalığını gənclər onun qəhərmənliyini söylədilər. Dastanda deyilir: «Dəstərsizca Bayındır xanın yağısını basan, altımış bin kafirə qan qusduran, ağboz atın yalısı üzərində qar turduran. Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar etdi» (D – 60, 61).

KDQ-də qazilərin həyatı kifayət qədər obyektiv təsvir edilir – onlar heç də qalib gəlmirlər, bəzən məğlub olurlar, əsir düşür, şəhid verirlər. Bununla belə, dövr, zaman, ümumiyyətlə qazilərin

iyəsi» yigit olmalarına görədir. Bu səbəbdən də Qanturalının «cəmal və kəmal iyəsi» olduğunu söyləyən ozan, ardundan «Oğuzda dörd yigit»in niqabla gəzdiyini, Qanturalının da həmin dörd igiddən biri olduğunu deyir.

Humanizm türkün praktik həyatının incisidir. Əgər tarixi araşırısaq humanistlik orta əsrlərdə türkə məxsus olmuşdur. avropa dövlətləri humanizmdən dəm vuraraq bu fəlsəfi kateqoriyanı öz adlarına çıxırsada, orada əsər-əlamət görünür. Bu günün hadisələri buna sübutdur. Hazırkı Avropa dövlətləri 800 min qaçqının ölündən dəli olmuşlar. Onları sıxışdırırlar, başlarına cürbəcür oyunlar açırırlar. Halbuki kiçik Azərbaycan 1 milyon, Türkiyə isə 4 milyon qaçqını mühafizə edib saxlayır.

(Davamı var)

Yusif QAZIYEV,
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
Əməkdar müəllim